

Prikazi i osvrti

Emilio MARIN: *Mursa: Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva / Colonia Aelia at the Limes of the Roman Empire* (Zagreb - Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za antropologijska istraživanja, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2018). 301 str. ISBN 978-953-347-224-9.

Antička urbana kultura savsko-dravsko-dunavskog međuriječja razmjerno je slabo zastupljena u suvremenim monografskim izdanjima. Izuzmemo li dvosveščanu ediciju *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, uredničkog dvojca Šašel Kos / Scherrer, koju tvore sabrani radovi o znatnijim naseljima, jedino su Sirmij i Mursa obrađeni u sveobuhvatnim studijama. Usporednim radom na arheološkim, epigrafskim i literarnim vrelima, Miroslava Mirković predstavila je Sirmij (1971, ²2017), a Danica Pinterović Mursu (1978, ²2014). Četiri desetljeća poslije prvog izdanja *Murse* otisnuta je nova sinteza o antičkom prethodniku današnjeg Osijeka. HAZU-ov Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku u studenom 2018, u sklopu serije *Mursa aeterna*, objavio je naslov *Mursa: Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva / Colonia Aelia at the Limes of the Roman Empire*.

Autor knjige Emilio Marin znanstvenoj je javnosti poznat kao arheolog, epigrafičar, povjesničar ranokršćanske

umjetnosti i kao plodan istraživač Salone i Narone. Marinova pak knjiga o Mursi napušta okvire sredozemnog svijeta i pokriva vremenski odsječak od Hadrijanova utemeljenja kolonije koncem prve trećine 2. st. do smiraja urbanog života na izmaku 4. stoljeća. Autor izlaže kombiniranim kronološko-tematskim ključem: na početku i na kraju knjige redom navodi povijesne događaje, dok središnji dio zauzimaju izabrane teme poput urbanizacije, stanovništva ili religije. U metodološkom smislu, u knjizi se uspooredno tumače literarna i epigrafska vrela i – gdje je moguće – sumiraju se rezultati arheoloških istraživanja.

Akademici Pavao Rudan i Andrija Mutnjaković potpisuju uvodne riječi. Na početku knjige nalazi se „Prolog“ (19-27), nakon čega slijedi devet poglavlja: „Zemlja“ (29-45), „Grad“ (46-99), „Bogovi“ (100-149), „Kršćanstvo“ (150-169), „Bitke za Carstvo“ (170-191), „Stanovnici“ (192-217), „Između Italije i Dunava“ (218-249), „Kraj Murse“ (250-259), „Mursa rediviva“ (260-275) i „Epilog“ (276-281).

Uvodno ocrtavajući razvoj i ulogu rimskog limesa, autor osobitu pozornost posvećuje vladavini cara Hadrijana (117-138.), čijom je odlukom Mursa dobila status kolonije. Careva nastojanja da obnovi ili podigne pogranične zajednice autor oprimjeruje anegdotama iz literarnih izvora.

U prvom poglavlju autor kronološki sabire pisane vijesti o prirodnim obilježjima južne Panonije. Razmjerno njihovoj količini i kakvoći, najviše podataka preuzeo je od Kasija Diona, Plinija Starijeg i Apijana iz Aleksandrije. Potom

prikazuje smještaj i zemljopisni položaj antičke Murse. Na geografska zapažanja nadovezuje se povijesno-arheološki pregled naselja do njegova uzdizanja u rang kolonije. Nešto podrobnije obrađuju se podaci koji daju naslutiti da je za Domicianovih i Trajanovih ratova (razmeđe 1. i 2. st.) u Mursi bio podignut vojni logor.

Na temelju epigrafskih i literarnih vrela autor u poglavlju „Grad“ najprije obrađuje utemeljenje kolonije, skicirajući glavne crte ranocarskog graditeljstva. Kao složen proces kojim naselje stječe urbane crte, poleogeneza se dvojako očituje na primjeru Murse. S jedne strane odnosi se na razvoj „autohtonog“ naselja, a s druge se tiče njegove organizacije po stjecanju statusa kolonije. Nalik velikom broju ubiciranih rimskih naselja, Mursa danas leži pod gradom koji je potpuno prekrrio tragove svoga prethodnika. Arheolozi stoga nastoje što je moguće preciznije utvrditi gradski raster, čemu je autor posvetio nekoliko narednih stranica. Marin iznosi staru interpretaciju koja računa s naseljem pravilna četverokutnog oblika (Franjetić), ali donosi i novo tumačenje, prema kojem su mursijske nekropole obrubljuvale naselje pseudoelipsasta oblika (Leleković). Hoteći preciznije oslikati prošlost Murse, autor stavlja grad u širi obzor: uspoređuje ga sa Salonom i Naronom, ukazujući pritom na sličnosti i razlike u povijesnom razvoju i materijalnoj kulturi triju naseobina. U zasebnom potpoglavlju bavi se arheološkim dokazima umjetničkog i zanatskog stvaralaštva. U nedostatku obimnijih arhitektonskih tragova, analiza obuhvaća skulpturalne prikaze božanstava grčko-rimskog panteona i malobrojne ulomke privatne portretistike. Nakon kratkih odjeljaka u kojima nagada o materijalnim tragovima carskoga kulta i stadiona u Mursi, autor se bavi pitanjem rimskih klesarskih radionica. Pretpostavka o njihovu postojanju temelji se na epigrafskoj analizi vapnenačke stele

što su je *collegae lapidari* dali podići u sjećanje na stanovitog Valerija Marcijala (*AE* 1913, 137 = *ILJug* 3105). I ovdje se interpretativne mogućnosti uspoređuju s rezultatima istraživanja salonitanskih spomenika. Autor razložno zaključuje da je teško izvoditi analogije među dvama gradovima, ne samo zbog različite količine i kakvoće epigrafske građe, već i stoga što njihovi natpisi uglavnom pripadaju različitim epohama rimske antike. U ovoj raspravi osobito je koristan popis raznorodnih natpisa čija očuvanost omogućuje paleografsku analizu. Sabrani spomenici najvećim se dijelom datiraju od sredine 1. do početka 3. st., čime se podupire teza o djelovanju ranocarske klesarske radionice.

Iduće poglavlje nudi prikaz religijskog života u Mursi. Izbor mahom čine zavjetni natpisi na žrtvenicima (posvete Jupiteru, Herkulu, Merkuru i dr.), ulomci kipova i geme. Dokazi o istočnjačkim kultovima sabrani su u zasebnom odjeljku. To su tragovi Mitrina, Sabazijeva i Kibelina kulta te pločica s prikazom podunavskih konjanika (u literaturi također poznatih kao pločice kulta Kabira, Dioskura ili lunarne božice). Popularno širom antičkog svijeta, štovanje gradske zaštitnice Tihe u Mursi se dokazuje zahvaljujući ostacima božičina kipa, o čemu autor pripovijeda uz bogat slikovni materijal. Uz personificirana riječna božanstva, na koncu poglavlja raščlanjuju se vijesti o Liberovu i Silvanovu kultu.

U četvrtom poglavlju razmatraju se malobrojni kršćanski nalazi. Njima je pridodan materijal koji može i ne mora pripadati ranokršćanskom horizontu. Slijedi ekskurs s preglednim opisom unutarokršćanskih sporova u 4. st. i njihova odraza na djelovanje dvojice mursijskih biskupa.

Peto poglavlje nudi pregled okolnosti i tijeka rimskih ratova u blizini Murse. Nabrajaju se pothvati koje su ostvarili

Hadrijan, Antonin Pio, Marko Aurelije, Septimije Sever, Maksimin, Gordijan, Galijen, Aurelijan i Konstantin Veliki. Poglavlje se zaključuje prikazom bitke kod Murse, što su je vodili Konstancije II. i Magnencije g. 351. S pravom je uzimajući uz oprez, autor prenosi Gibbonovu ocjenu da „sudbonosna bitka kod Murse“ ide u red ključnih čimbenika koji su pridonijeli „slabljenju i propasti“ Carstva. Utoliko je šteta što makar sumarno nije uputio na prilog iz domaće historiografije koji uravnoteženije tumači ovaj okršaj (Gračanin u ovom časopisu iz 2003.).

U središtu autorova zanimanja u šestom poglavlju nalaze se antički stanovnici Murse. Izlaganje se temelji na onomastičkom istraživanju latinskih natpisa. U kratkim crtama prikazuje se podrijetlo lokalnog stanovništva, dok se detaljnije analiziraju tragovi o vojnicima, italjskim trgovcima i dužnosnicima koji su svojedremeno djelovali u Panoniji. Na kraju poglavlja autor nudi pregled glavnih grobnih spomenika čiji sadržaj i/ili ikonografski elementi svjedoče o privatnom životu te navodi nekoliko materijalnih dokaza o Mursijscima izvan Murse.

Sedmo poglavlje obrađuje Mursu u svjetlu rimske kopnene i riječne komunikacijske mreže. Donose se primjeri strateškog povezivanja s jadranskom i crnomorskom obalom, na što se nastavlja opis magistrale koja je povezivala Mursu i Petovion. Drugi dio poglavlja autor je posvetio uglednim naseljima s kojima je Mursa održavala živu komunikaciju i trgovinu. To su Akvileja, Emona, Petovion, Siscija, Cibale, Sirmij, Karnunt, Akvink i Singidun.

U osmom poglavlju jezgrovito se razlažu prilike koje su dovele do postupnog zamiranja rimskog urbanog života u Mursi. Zapažanja se u najvećoj mjeri oslanjaju na tumačenja ranije literature (Pinterović, Gračanin i Göricke-Lukić).

Deveto poglavlje pruža sažet uvid u zasluge starih i novih istraživača Murse. Počasno mjesto zauzima svestrani Valpovčanin Matija Petar Katančić (1750-1825), čija se znanstvena ostavština u velikoj mjeri odnosi na Mursu. Autor se osobito zaustavlja na Katančićevu epigrafskom prvijencu, *Raspravi o rimskom miljokazu...*, u kojoj se – metodologijom koja znatno nadilazi ondašnje doba – nudi akribičan opis kamenog spomenika. Nisu izostavljeni ni Josip Brunšmid, Viktor Hoffiler, biskup Josip Juraj Stossmayer, kao ni najnoviji naraštaj arheologa, svi na svoj način zaslužni za poznavanje osječke baštine. Napokon, autor u Epilogu iznosi osobna sjećanja na minuli znanstveni rad, poprativši sve indikativnim citatima iz romana *Hadrijanovi memoari*. Na koncu izdanja pridodani su bilješke, bibliografija, popis ilustracija, zahvale i bilješka o autoru.

Preostaje na kraju pobrojati što je znanstvena javnost dobila novom monografijom o Mursi. Pored činjenice da je na informativan način prikazao antičku materijalnu i duhovnu kulturu grada na Dravi, autor je savjesno prikupio i sravnio interpretacije drugih istraživača i time ocrtao visok standard urbanog života i urbane kulture u Mursi. Temeljito čitanje monografije i usporedba s ranijom bibliografijom upućuju da se njezin glavni znanstveni doprinos nalazi u odjeljku o klesarskim radionicama. Epigrafskom analizom autor je pokazao kako se može uspostaviti pouzdan slijed rimskih natpisa, napose u slučajevima skromna broja međusobno usporedivih nalaza. Zahvaljujući usporednom prijevodu na engleski jezik, knjiga će biti dostupna široj publici. Čitava edicija bogato je popraćena kvalitetnim slikovnim materijalom, osobito reprodukcijama pokretnog arheološkog materijala i geografskim kartama. Samo iznimno narativ je opterećen kratkim udaljavanjima od osnovne teme. Treba ipak uputiti dobronamjernu molbu

uredništvu ovog i sličnih izdanja neka vode računa o prenošenju imenâ iz klasičnih jezika u hrvatski jezik. Ako se ne nalaze u izvornom obliku (i pritom stoje u nominativu i u kurzivu), latinska i grčka imena valja dosljedno kroatizirati. Prema tome, umjesto primjerice „Carnuntum s Akvinkumom“ (v. 229. str.) treba pisati „Karnunt s Akvinkom“, a umjesto „Tyche“ (v. 125. str.) „Tihe“. U svakom slučaju, uspješno se nadovezavši na radove prethodnikâ, Emilio Marin ponudio je vrijedan prikaz života antičkog grada i skladno ga uklopio u širu sliku rimskog svijeta.

Josip Parat

Matija PAVLIČEVIĆ: *Sokolski pokret u Virovitici* (Virovitica: Matica hrvatska, Ogranak Virovitica, 2018). 154 str. ISBN 978-953-6496-13-6.

Jedno od najpoznatijih sportskih društava na nacionalnoj razini, a time i nacionalnoga značaja, zasigurno je bio Hrvatski sokol. Iako prvotno osnovan na sjeveru Europe, sokolski se pokret preko Češke proširio na ostale slavenske zemlje, a tako i na područje hrvatskih zemalja. Paralelno s razvojem svih oblika društvenoga života u drugoj polovini 19. stoljeća nastalo je Hrvatsko sokolsko društvo u Zagrebu. Nedugo zatim diljem Banske Hrvatske nastajati će društva u drugim gradovima. Osnivanje novih društava ubrzano je osnivanjem Saveza hrvatskih sokolskih društava 1904., a na taj način je 1906. godine osnovan Hrvatski sokol u Virovitici.

O ovome društvu zaista postoji mnogo neobjavljene građe, a prvi je to prepoznao i ove godine objavio u knjizi mladi istraživač Matija Pavličević. Iako

je po zvanju diplomirani ekonomist, posao ga nije omeo da od 2011. godine prikuplja građu o povijesti sporta u Virovitici. Do sada je o ovoj tematici objavio dva stručna rada u časopisu *Zavičaj*, a trenutno je član Predsjedništva i tajnik Ogranka Matice hrvatske u Virovitici, koji je nakladnikom ovoga izdanja.

Knjiga je podijeljena na deset poglavlja. U "Uvodu" (5-8) autor opisuje ideju sokolskoga pokreta u svijetu, osnovne odrednice, te donosi kratku kronologiju Hrvatskoga sokola od konca 19. stoljeća do osnivanja Nezavisne Države Hrvatske.

"Hrvatski sokol u Virovitici 1906. – 1919." (9-43) naslov je drugoga poglavlja, kojim autor započinje razradu teme. Već na početku ovoga poglavlja čitatelj dade naslutiti da se autorovo istraživanje temelji na novinskoj građi aktualnoga vremena, a prije svega na *Virovitičanu*. Osim isječaka važnijih novinskih članaka, poglavlje je obogaćeno brojnim fotografijama, što je praksa čitave knjige. Međutim, autor poseže i za arhivskom građom, što daje posebnu vrijednost ovome djelu. Prije svega tu su *Pravila Hrvatskog sokola* (Virovitica, op. a.) iz lipnja 1906., kada je društvo osnovano. Ako uzmemo u obzir da su Virovitica i njezina bliža okolica prema popisu iz 1900. godine imale 6688 stanovnika, broj od 40 prisutnih samo na osnivačkoj skupštini zaista je impresivan, čime je bio osiguran opstanak društvu. Prvi javni nastup održan je već mjesec dana nakon osnutka, a sportski karakter društva s vremenom je postajao i glazbeno, recitatorski, scenski, kostimografski, ali i glumački obilježen, što je dodatno privlačilo članstvo i gledatelje. Njihov je cilj bio, dakako, popularizacija sokolstva i širenje domoljublja. Društvo se financiralo isključivo putem nemalih članarina, donacija imućnijeg sloja Virovitičana, ali i od prihoda s kućnih zabava i plesova. Idila u društvu na žalost nije trajala dugo,

jer je početkom veljače 1914. vodstvo dalo ostavku zbog uplitanja mađarona. Usljed početka Prvoga svjetskog rata zabranjen je rad svih društava, pa tako i Hrvatskoga sokola u Virovitici. On će se obnoviti krajem 1918. godine.

Treće poglavlje nosi naziv "(Jugoslavenski) Sokol u Virovitici 1919. – 1929." (43-72). Pavličević je u potpunosti opravdao ovaj naslov, pa čak i da nije prvi pridjev stavio u zagrade, činjenicom da je virovitički Sokol pristao „na ujedinjenje sokolstva u jedinstven savez“. Tako je odlučeno da se uklone „sve narodne oznake“, a društvo se od tada nazivalo – Sokol. Međutim, razdoblje sokolskoga društva od 1921. do 1930. godine bilo je opterećeno ideološkim ratom. Prema autoru, „Hrvati su se osjećali ugroženi velikosrpskom propagandom i odlučili su se na ponovni osnutak hrvatskog sokolstva“. Jugoslavenski je Sokol, dakle, težio ostvarenjima integralnoga jugoslavenstva. Unatoč svemu tome, krajem 1922. virovitički je Sokol brojio više od 300 članova. Godine 1924., kako autor piše, „prohrvatske snage“ napustile su Sokol, a u njemu je bila sve dominantnija jugoslavenska sfera utjecaja. Tada su započeli izravni sukobi Hrvatskoga i Jugoslavenskoga sokola. Autor ističe zanimljivost da su „članovi novoosnovanoga Hrvatskog sokola (...) u noći (...) provalili u Sokolanu sa ciljem da se domognu najmnog ugovora što su članovi Sokolskog društva osujetili“. Jugoslavenski sokolski savez, premda je bio znatno oslabljen osnivanjem Hrvatskog sokolskog saveza, nastavio je djelovati uz aktivnu pomoć državnih vlasti, što nam Pavličević u ovome poglavlju i dokazuje. Vrhunac je nastupio nakon proklamiranja Šestosiječanjske diktature, kada je krajem 1929. godine održana likvidirajuća skupština virovitičkoga Sokola.

„Hrvatski sokol u Virovitici“ (73-102) govori o intenzivnom političkom sukobu članova Sokola koji su bili podi-

jeljeni u dvije frakcije: projugoslavensku i hrvatsku. Međutim, jugoslavenski je tabor pobijedio i time je propao pokušaj preuzimanja Sokola od hrvatskih snaga. Unatoč tomu, Hrvatski sokol je obnovljen 1924. i broji više od petsto članova. Godine 1925. virovitički je Sokol sudjelovao na III. Hrvatskom svesokolskom sletu, koji je održan povodom tisućite godišnjice krunidbe kralja Tomislava. U temelje sokolske mogile u Maksimiru ugrađeni su darovi, a virovitičko društvo je donijelo ukrasno ukrašeno jaje. U rujnu 1929. otvorena je zgrada Hrvatskoga doma (danas Kazalište Virovitica) u kojoj je djelovao virovitički Sokol. Posebno su značajne fotografije s otvaranja te interijera i eksterijera zgrade. I to poglavlje obiluje fotografijama članova, novinskih isječaka te događaja u organizaciji Sokola.

Godine 1930. osnovan je *Sokol Kraljevine Jugoslavije*, o kojemu autor piše u sljedećem poglavlju, istoga naziva (103-139). Nadalje predstavlja aktivnosti društva te izmjene uprave društva. Tijekom narednoga razdoblja osnovane su sokolske čete u okolici Virovitice. Osim toga, nastale su seljačke sokolske čete, jahački odsjek i šahovska sekcija. Sve do 1941. godine Sokol broji između 300 i 500 aktivnih članova. Posljednja sokolaška aktivnost zabilježena je 6. siječnja 1941. godine, kada je održano skijaško natjecanje u Virovitici. Nakon toga, očito su početak Drugoga svjetskog rata i osnivanje nove vlasti utjecali na prestanak rada društva. Kotarska je oblast službenom odredbom 11. travnja 1941. donijela odluku o raspuštanju svih sokolskih društava diljem virovitičke okolice i samoga grada. Imovina je zaplijenjena, a ubrzo je osnovano i novo društvo podložno režimu – Hrvatski junak.

U "Izvorima" i "Literaturi" vidljivo je da autor koristi aktualna novinska glasila toga vremena u Virovitici, kao što su *Virovitičan*, *Virovitičke novosti*, *Viro-*

vitički glasnik, Virovitički hrvatski glasnik, Virovitički zavičaj, Vjesnik, Soko, Naša riječ, Naša obrana, Hrvat i dr. Uz to, literatura je uglavnom zavičajne provenijencije, a ima i djela o povijesti športa. "Kazalo fotografija" donosi nam popis fotografija prema stranicama, gdje je vidljivo da autor koristi raznorodne izvore: Hrvatski državni arhiv, Gradski muzej Virovitica, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Državni arhiv u Virovitici, a veliki dio pripada obiteljskim ostavštinama. Posebno je pohvalno "Imensko kazalo", gdje autor donosi abecedni popis prezimena koja se spominju u knjizi. S historiografskoga gledišta, knjiga sadrži respektabilnu građu o povijesti sokolaštva u Virovitici, a autor donosi obilje fotografskih materijala koji ne predstavljaju samo društvo, nego i izgled grada Virovitice tijekom prve polovice 20. stoljeća. Međutim, u tekstu nedostaje kritički pristup izvorima i literaturi. Autor navodi sve važne informacije za povijest društva, ali ih ne kontekstualizira i slabo donosi zaključke. To, dakako, ne umanjuje zavičajnu vrijednost toga djela, koje je, konačno, znanstvenoj i stručnoj javnosti predstavilo rad jednog od najznačajnijih sportskih društava u 20. stoljeću uopće. No, povijesna znanost očekuje precizniji pristup toj tematici.

Vlatko Smiljanić

Goran MILJAN, Ivica ŠUTE: *Revolucionari i ubojice. Iz povijesti hrvatske nacionalističke emigracije u međuraću* (Zagreb: Srednja Europa, 2018). 159 str. ISBN 978-953-7963910.

Krajem 2018. godine u izdanju Srednje Europe izašla je monografija

Revolucionari i ubojice. Iz povijesti hrvatske nacionalističke emigracije u međuraću. U navedenoj ediciji prvi su put objelodanjeni važni arhivski izvori, poput teksta „Zašto sam danas u tuđini“ iz 1930., koji potpisuju Mijo Babić i Zvonimir Pospišil, tada aktivisti pravaške omladine, koji će se kasnije prometnuti u istaknute članove ustaškog pokreta. Samo izdanje obogaćeno je dvjema uvodnim studijama, koje potpisuju Constantin Iordachi, profesor na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, Goran Miljan, istraživač centra Hugo Valentin na Sveučilištu u Uppsali, te Ivica Šute, profesor na zagrebačkom Filozofskom fakultetu.

U prvoj od dviju uvodnih studija, naslovljenoj „Radikalizam, fašizam i (državni) terorizam: slučaj Mije Babića i ustaša“ (str. 1-25), Constantin Iordachi, jedan od vodećih stručnjaka za komparativne studije fašizma,¹ opisuje šire društveno-političke procese europskog međuraća. Pritom je fokus na militarizaciji politike kroz raširenu praksu uporabe stranačkih paravojski te radikalizaciji političkog života koja se ogleda u činjenici da se na nasilje sve češće gledalo kao na legitimno sredstvo za ostvarenje političkih ciljeva. U takvo ozračje Iordachi smješta slučaj Mije Babića i Zvonimira Pospišila te njihov atentat na Tonija Schlegela, glavnog urednika *Novosti* te ravnatelja Jugoštampe, u ožujku 1929. Prema autoru, sam proces radikalizacije Babića i Pospišila indikativan je za proces fašizacije ustaškog pokreta, s obzirom na to da je „esencija fašističke ideologije bila ideja palingenetičkog mita²

¹ Između ostalog, Iordachi je predsjednik Međunarodnog udruženja za komparativne studije fašizma. Više informacija o udruženju dostupno je na web stranici <http://comfas.org/>.

² Izraz palingenetički mit (eng. *palingenetic myth*) popularizirao je britanski istraživač Roger Griffin u svom djelu *Nature of Fascism*

o preporodu i regeneraciji nacije kroz nasilno čišćenje“ (str. 3). Iako Iordachi svrstava ustaše među ideološki fašističke grupacije, u samoj uvodnoj studiji tek površno obrađuje tu problematiku kroz prizmu individualnih slučajeva Mije Babića i Zvonimira Pospišila.³

I dok se Iordachijev uvodni tekst fokusira na društveno-političke procese koji su obilježili Stari kontinent u međuratnom periodu, studija Gorana Miljana i Ivica Šute „Uz zvukove jazza i revolverskih hitaca – Zagreb 20-tih godina 20. stoljeća“ (str. 25-53) u prvi plan smješta nacionalnu perspektivu monarhističke Jugoslavije te lokalnu, zagrebačku atmosferu. U tom smislu, naglašavaju autori, konstitucija monarhističke Jugoslavije te nemogućnost srpskih političkih lidera da riješe hrvatsko nacionalno pitanje, presudni su za shvaćanje procesa radikalizacije hrvatskih nacionalista tijekom 1920-ih. Opipljivu manifestaciju tog problema autori opisuju kroz ulične sukobe redarstvenih organa vlasti i pripadnika omladine raznih stranaka (HSS, HSP, HANA O), koji svoj vrhunac dostižu nakon ubojstva hrvatskih poslanika u beogradskom parlamentu 1928. Osim političke, druga uvodna studija oslikava i ekonomsku, socijalnu te kulturnu atmosferu Zagreba 1920-ih godina, atmosferu koja je i oblikovala Miju Babića i Zvoni-

mira Pospišila „uz zvukove jazza i revolverskih hitaca“.

Središnji dio monografije posvećen je tekstu „Zašto sam danas u tuđini“ (str. 53-115), koji potpisuju Babić i Pospišil, iako urednici edicije sugeriraju da autorstvo treba pripisati samo Miji Babiću. Zapis je nastao u Plovdivu 1930. te se sastoji od 2 dijela. U prvom se opisuju događaji u Zagrebu 1920-ih iz perspektive pripadnika pravaške omladine, dok je drugi, kraći dio, pod nazivom „Doživljaj u Beogradu“ (str. 115-121), posvećen boravku Zvonimira Pospišila u jugoslavenskoj prijestolnici, gdje je radio kao bravar sredinom 1920-ih. Iako monografija donosi i iskaze atentatora na Tonija Schlegela dane pripadnicima talijanskih redarstvenih organa,⁴ za istraživače je najvažniji upravo tekst „Zašto sam danas u tuđini“, koji predstavlja dosad neotkriven primarni izvor. Važnost tog dokumenta tim je veća što sačuvani iskazi pripadnika ustaškog pokreta iz njegove inicijalne faze predstavljaju rijetkost. Većina poznatih izvora koje potpisuju pripadnici ustaškog pokreta potječe iz perioda nakon 1945., nakon poraza NDH, te su samim time apologetski intonirani i često reflektiraju „borbu za bolju prošlost“ njihovih autora.

„Zašto sam danas u tuđini“ predstavlja iskaz dvojice pripadnika pravaške omladine, nastao iz njihove potrebe da iznesu i „svoju stranu priče“. Kao takav, on ima uvod, zaplet i rasplet te se čita kao *bildungsroman*, kroz koji se nazire proces radikalizacije Mije Babića i Zvonimira Pospišila. Tekst započinje kratkim osvrtom Mije Babića na život prije dolaska u Zagreb te se nastavlja njegovim razočaranjem po dolasku u hrvatsku metropolu, gdje je autor oče-

iz 1991. Pod tim terminom Griffin podrazumijeva prevladavajući mit o obnovi države u dramatičnoj prekretnici od stare dekadencije prema novom, pročišćenom društvu.

³ Za mnogo uvjerljivije i obrazloženije Iordachijeve studije o Ustaškom pokretu kao fašističkom u ideologiji i praksi, pogledati: Constantin Iordachi, „Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania's Legion of the Archangel Michael and Croatia's Ustaša“, u: *Entangled Histories of the Balkans. Transfers of Political Ideologies and Institutions*, svezak 2, uredili Roumen Daskalov i Diana Mishkova (Leiden: Brill, 2013).

⁴ Ti su iskazi kasnije pretipkani te su dostupni u Hrvatskom državnom arhivu (HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP, grupa III, kutija 166).

kivao pronaći „čelik Hrvate“ (str. 53), a umjesto toga dočekala ga je razjedinjena hrvatska opozicija. U takvim okolnostima, Babić izabire HSP kao stranku koja je reflektirala njegovu borbenost i spremnost na žrtvu. S te pozicije, Babić opisuje daljnje događaje i planiranje atentata na Schlegela, kao i ostale terorističke akte i diverzije, poput detonacije mosta u Brezovici prilikom planirane posjete kralja Aleksandra ili napada bombom na kasarnu žandarmerijskog puka u današnjoj Branimirovoj ulici u Zagrebu. Tijekom svih planiranih diverzija, ponavlja se nekolicina imena koja su sačinjavala terorističku jezgru pravaške omladine, a pored Babića i Pospišila to su Matija Soldin, Dragutin Križnjak te Marko Hranilović. Tekst ilustrira kako se nakon samog atentata na ravnatelja Jugoštampe sužavala redarstvena mreža oko atentatora do njihova konačna bijega u Italiju preko granice na Sušaku.

Prava vrijednost ovog izvora leži u tome što opisuje psihu „revolucionara i ubojica“ te predstavlja sasvim intiman i subjektivan pogled na neke od najznačajnijih društveno-političkih epizoda iz hrvatskog međuraća. U tom smislu, tekst prati razvoj Mije Babića i Zvonimira Pospišila od hrvatskih nacionalista koji se postupno udaljavaju od legalnih sredstava u borbi za političke ciljeve te usvajaju nasilje kao legitimno sredstvo, što se očituje i u Babićevoj izjavi neposredno nakon atentata na Schlegela: „Spavao sam sasvim mirno, snom pravednika“ (str. 70). Motivi za radikalizaciju različiti su kod Babića i Pospišila: prvi se fokusira na kolektivni „ropski“ položaj Hrvata u monarhističkoj Jugoslaviji, dok je kod potonjeg naglasak na individualnom doživljenom (neugodnom) iskustvu iz vremena dok je radio u Beogradu, što je poslužilo kao „okidač“ za radikalizaciju. Međutim, najveća vrijednost teksta „Zašto sam danas u tuđini“ ujedno je i njegovo najveće ograničenje, s obzirom na

to da se radi o izrazito subjektivnom, intimnom doživljaju pojedinaca koji se ne može preslikati na čitav ustaški pokret, a kamoli na čitavo hrvatsko pučanstvo.

Bez obzira na tematsku i konceptualnu raznolikost, istraživanja ustaškog pokreta unutar hrvatske historiografije i dalje imaju tendenciju da budu ograničena unutar nacionalne paradigme. Držim da će se arhivski izvor ove vrste pokazati još dragocjenijim ukoliko se kontekstualizira unutar europskog doživljenog iskustva u periodu između dva svjetska rata, obilježenog militarizacijom politike te porastom nasilja, na koje se sve češće gleda kao na legitimno političko sredstvo. Stoga iskazi Mije Babića i Zvonimira Pospišila predstavljaju vrijedna svjedočanstva iz inicijalnog perioda radikalizacije pravaške omladine te prve trzaje nasilja koje će u narednih desetak godina obilježiti Stari kontinent.

Tizian Raspor

Stipe KLJAJIĆ: *Nikada više Jugoslavija: hrvatski intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje, 1929.-1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018). 436 str. ISBN 978-953-7840-69-3.

Knjiga *Nikada više Jugoslavija: hrvatski intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.-1945.)* autora Stipe Kljajića veliki je novum u hrvatskoj historiografiji kada se obrađuje spomenuto kronološko i političko razdoblje, kao i intelektualna povijest tog vremena. Knjiga je proširena verzija Kljajićeve disertacije koju je obranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2015. godine, pod naslovom: „Intelektualci i hrvatski nacionalizam (1929.-1945.)“. Autor u

interdisciplinarnoj maniri daje pregled povijesti i filozofije, tj. povijesti kretanja ljudske misli od antike, preko srednjeg vijeka i ranonovovjekovlja te kasnijih razdoblja, sve do razdoblja koje obrađuje njegova knjiga. Knjiga ne daje isključivo kronološki i faktografski slijed, tzv. „sustav ladica“, već daje pregled i razvoj ideja i ideologija, kako na planu opće europske i svjetske intelektualne povijesti, tako i na planu nacionalne hrvatske povijesti. Autor daje prednost intelektualnoj povijesti pred političkom, a u tom kontekstu referira se na autore poput Robina G. Collingwooda, Paula Claudela i Josea Ortege y Gassetta, španjolskog (baskijskog) autora, dakle mahom na autore čija dijela proučavaju i naglašavaju važnost intelektualne povijesti, ali i na druge autore.

Kljajić u uvodnom dijelu (str. 11-30) analizira hrvatski intelektualni krug u razdoblju 1929. – 1945. godine, zaključujući da intelektualci nacionalno-kršćanske orijentacije nisu bili skloni stranom totalitarno-(kvazi)intelektualnom utjecaju, odnosno da ih hrvatski intelektualci starije i mlađe generacije u potpunosti otklanjaju, osim rijetkih iznimaka. One koji su rođeni u Austro-Ugarskoj Monarhiji prije 1900. godine autor naziva starijom generacijom. Među mlađe Kljajić ubraja one rođene poslije te godine; tj. početka 20. stoljeća, a posebno one koji su kao mladi intelektualci počeli djelovati na intelektualnom planu nakon 1929. godine, tj. nakon proglašenja diktature kralja Aleksandra. Razdoblje 1929.-1945. obuhvaća dva kronološka graničnika, u kojima su aktualne dvije države i dva režima; onaj (staro) jugoslavenski (1929.-1941.) te razdoblje NDH (1941.-1945.). U Kljajićevom fokusu istraživanja su intelektualci koji su pozdravili stvaranje hrvatske države 1941. U svojim analizama autor zaključuje kako su vrlo različite dvadesete od tridesetih godina, u smislu evolucije na-

cionalne svijesti i formiranja moderne hrvatske nacije. Prema riječima autora, dok u dvadesetim godinama još uvijek jesu aktualna lutanja između od režima nametnutog integralnog jugoslavenstva te hrvatstva, nakon atentata na hrvatske zastupnike u Skupštini 28. lipnja 1928. godine jugoslavenstvo se najzad potpuno odbacuje kao neka moguća odrednica i kategorija u okviru režimske teorije o „tropoljemskom narodu (Srbi, Hrvati, Slovenci), pogotovo nakon kraljevog šestosiječanjskog akta, tj. proglašenja diktature. Te 1929. godine praktički i nastaje ustaško-domobranski pokret, premda autor navodi i kasniji datum, početkom tridesetih godina. Kada je pak o ustaškom pokretu riječ, autor vrlo detaljno citira mnogobrojne autore koji nastoje pokazati sličnosti, ali i velike razlike između onoga što su bili talijanski fašizam i njemački nacionalsocijalizam, a što je to bilo ustaštvo, odnosno po čemu se sve taj pokret razlikovao od istih političkih pokreta. U analizi ustaškog pokreta, autor ga razlikuje od primjerice talijanskog fašizma, Francovog pokreta u Španjolskoj, Salazarovog državnog ustroja u Portugalu, od pokreta mađarskih strelastih križeva Mikloša Hortija ili pak „željezne garde“ u Rumunjskoj. Autor Stipe Kljajić s pravom zaključuje kako je ustaški pokret najtočnije poistovjetiti sa slovačkim težnjama za uspostavom države, a koja je bila uspostavljena tri godine prije NDH, Nezavisna Slovačka pod vlašću svećenika Tise 1938. godine. Prema autoru, kako slovačka nastojanja za državnošću, tako i hrvatska, imaju zajednički nazivnik, a to je patronatstvo nacističkog njemačkog Trećeg Reicha. Autor još citira i ukrajinskog povjesničara Aleksandra Zajceva, koji i ustaški (hrvatski) pokret i težnje Slovačka za državom zajedno s Ukrajinčima između dva svjetska rata naziva „stateless nations“. Ovaj teoretsko-komparativni dio autor stavlja u uvod svoje knjige.

U prvom poglavlju, „Podijeljena nacija“ (str. 33-121), a koje je ujedno i najduže, autor daje presjek intelektualnih grupacija, počevši od hrvatskih nacionalista koji su 30-ih godina djelovali neovisno o Ustaškom pokretu, kao i o predstavnicima Ustaškog pokreta u vremenu prije uspostave NDH, i nakon uspostave. Prema njemu, to su bile vrlo raznorodne strukture ljudi, i ne samo unutar ustaškog pokreta. Autor posebno apostrofiraju 1938. godinu, kad se grupa ustaša na čelu s Milom Budakom vratila iz emigracije, te podjele između domovinskih i vanjskih ustaša koji su se vratili. Autor posebno naglašava važnu ulogu 30-ih godina triju intelektualaca: Milan Šufflaja (1879.-1931), Ive Pilara (1874.-1933) i Filipa Lukasa (1871.-1958). Autor točno nabroja tko spada u tzv. liberalnu, tko od vladajuće garniture u konzervativno-nacionalnu opciju, a tko je došao iz krugova vrlo bliskih hrvatskom katoličkom pokretu, odnosno Crkvi, koja je 1918. godine pozdravila stvaranje zajedničke južnoslavenske države, da bi zatim, pogotovo tridesetih godina, bila jedan od glavnih stupova otpora velikosrpskom unitarističkom jugoslovenstvu. Autor također točno spominje tko je od istih vladajućih garnitura pripadao protalijanskoj, a tko pronjemačkoj struji. Već nakon razdoblja uspostave NDH autor naglašava ulogu predsjednika Matice Hrvatske, inače povjesničara i zemljopisca (geografa), Filipa Lukasa, odnosno njegov rad na geostrategiji između dva svjetska rata, kao i njegov kritički odnosi prema postupcima novonastalog režima NDH nakon 10. travnja 1941., odnosno prema Rimskim ugovorima te činjenici da je velik dio Dalmacije bio prepušten Italiji. Stipe Kljajić govori i o tome kako je samostalna srednjovjekovna država počela propadati kada je u 11. stoljeću počela gubiti prevlast na Jadranu, a tu činjenicu Filip Lukas dovodi u korelaciju s tada aktualnom situacijom i stanjem. Isti Filip Lukas, a prema riječima autora

knjige, savjetuje poglavnika Antu Pavelića da ne objavljuje rat Velikoj Britaniji i SAD-u, budući da, prema riječima samog Filipa Lukasa, „Britanija gubi bitke, no nikada ratove“. Govori se i o pokušajima stvaranja tzv. „ustaške kulture“, od koje se vrlo brzo bilo odustalo te se prednost dala stvarnim umjetničkim vrijednostima i kvalitetama, a to zbog zalaganja za isto od mnoštva intelektualaca koji su i pripadali ustaškom pokretu.

Dalje autor govori o tzv. „zelenoj internacionali“, tj. o seljačkom pokretu braće Radić. Posebno ističe političko djelovanje Stjepana Radića, a sve veću popularnost te teme i tog političkog usmjerenja autor pripisuje velikom utjecaju ruske književnosti još od 19. stoljeća te utjecaju Lava Nikolajeviča Tolstoja. Autor spominje i putovanje Stjepana Radića u Moskvu 1924. godine, no ne propušta naglasiti i antiklerikalnu notu njegova seljačkog pokreta te njegove HSS, koja postaje najpopularnijom i najrazgranatijom strankom među hrvatskim narodom te koja je imala gotovo presudnu i glavnu ulogu u formiranju moderne hrvatske nacije. To stoga što su braća Antun i Stjepan Radić svoj aktivizam usmjerili na hrvatsko selo i hrvatskog seljaka, budući da je 80 % hrvatskog stanovništva živjelo na selu. Stipe Kljajić s pravom Radićev antiklerikalizam pripisuje studentskim formativnim godinama Stjepana Radića, koji je studirao u Pragu te je bio pod vrlo snažnim političkim utjecajem T. G. Masaryka. U istom poglavlju autor se također bavi pitanjem hrvatskih ljevičara marksista, tj. književnicima Miroslavom Krležom te Augustom Cesarcem. Spominje i djelatnost Matice hrvatske, koja je dvadesetih godina bila tolerantna prema marksističkim autorima i temama, da bi, prema riječima autora, tridesetih godina zauzela antimarksistički stav, što dosta kolidira s projugounitarističkim orijentacijama dvadesetih godina, koje tada jesu vrlo jake u hrvatskom nacionalnom

korpusu, kao i s onim jako antijugoslavenskim te antisrpskim, koje postaju dominantnim tridesetih godina.

U drugom poglavlju knjige, „Antemurale christianitatis / Protiv narodnog jedinstva“ (str. 123-187), autor govori o jugoslovenstvu kao početnom hrvatskom idealizmu, a usporedo s tim kao o (veliko)srpskom političkom pragmatizmu. Upravo zbog toga hrvatski pisci se odriču zajedničkog jezika te prestaju pisati srpskom ekavicom, a aktualno postaje i „rasno pitanje“. Vrlo su česte interpretacije kako je čovjek determiniran poviješću, geografijom te biologijom (str. 174). Unutar hrvatskog nacionalnog korpusa dolazi do podjela između dinarskog i panonskog rasnog tipa. Na kraju ovog poglavlja autor se bavi pitanjem dalmatinskog autonomaštva, a s tim je usko povezan fenomen orjunaštva, tj. organizacije jugoslavenskih unitarista. Autor zaključuje da se to dalmatinsko orjunaštvo Kraljevine SHS, preimenovane 1929. godine u Kraljevinu Jugoslaviju, razvilo od autonomaškog talijanaštva još iz doba Habsburške Monarhije, odnosno kasnije preustrojene Austro-Ugarske. Autor vrlo pravilno zaključuje kako su ti orjunaški orijentirani pojedinci kasnije prihvatili partizanski pokret, a neki su završili i u četničkom pokretu. Već spomenuti Filip Lukas takve pojedince naziva „rasicom“, što autor knjige doslovce navodi. U knjizi se spominju i pokušaji pojedinaca poput Vicka Krstulovića da Dalmacija nakon 1945. godine postane neke vrste autonomnom jedinicom, ako ne i federalnom u sklopu novonastale FNRJ.

U poglavlju „Izbjegavajući kapitalizam i komunizam“ (str. 189.-228) autor analizira hrvatske autore koji nisu bili ni za jedan od ponuđenih tada aktualnih ideoloških obrazaca; kapitalistički, fašistički ni komunistički. Umjesto toga oni radije pristaju na tradicionalne hrvatske vrijednosti te se u sklopu njih zalažu za neki srednji put, poput katoličkog kor-

porativizma, solidarizma te kooperativizma. Odlučno se otklanjaju talijanski te njemački model, no autor ističe kako ustaški pokret, koji ih teoretski nekritički prihvaća, te kasnije režim NDH u biti nisu imali nikakav određen model društvenog poretka i razvoja budućeg uređenja države (str. 227).

Sljedeće, četvrto poglavlje nosi naslov „Marksizam od intelektualne mode do realpolitike“ (str. 229-266). Autor ovdje analizira kretanja unutar samih marksističkih krugova, kako na širem planu Kraljevine SHS, a onda i Jugoslavije, tako onda i unutar hrvatskog nacionalnog korpusa. Političko-intelektualna kretanja na širem planu jugoslavenskog državnog okvira svakako su imala implikacija na hrvatska događanja. Autor ovdje analizira pisanja katoličko-konzervativnih krugova koji su marksističkim intelektualcima predbacivali „nacionalni nihilizam“. Prema autoru, mnogo manje napada na marksističke pisce te komunizam sam dolazi iz liberalnih krugova. Isto tako, prema autoru, tek kasnije se formiraju nacionalne komunističke partije, kao npr. KPH 1937. godine te se je, isto prema autoru, KPJ dugo vrlo neodređeno i nejasno izjašnjavala po tom pitanju, vodeći u biti centralističku politiku. Takva je politika srpskim komunistima i bila po volji, jer je srpsko nacionalno pitanje bilo u novoj državi riješeno, tako da su Srbi unutar KPJ insistirali isključivo na socijalnom pitanju, tj. pitanjima. U tom kontekstu autor spominje i hercegovačkog Srbina Blagoja Parovića, koji po pitanju nastanka nacionalnih komunističkih partija istima odriče ikakvo pravo samostalnog djelovanja. Autor govori i o Matici hrvatskoj te o tome kako je ona tridesetih godina na čelu s Filipom Lukasom zauzela negativan stav prema marksizmu. Govori se i o reakciji Miroslava Krleže, koji onda odlazi u Beograd te zajedno s Markom Ristićem počinje uređivati list *Danas*. Navodi se i o odstupanju iz Ma-

tice hrvatske i Augusta Cesarca, kojeg će ustaše 1941. godine strijeljati u Kerestincu, nakon što je na isti način stradao i hrvatski povjesničar marksističke provenijencije Otokar Keršovani. U drugoj polovici tridesetih godina povijesne teme postaju vrlo aktualnima hrvatskim marksistički orijentiranim piscima pa se tako i August Cesarec dotiče teme Eugena Kvaternika te piše svoje djelo „Sin domovine“. Isto tako, spomenuti August Cesarec piše svoju povijest hrvatskog naroda, koju nije stigao dovršiti. Spominje se i sukob na ljevici, koji autor datira od sredine tridesetih godina pa sve čak do 1953. Autor spominje i činjenicu koja je vrlo zanimljiva, a odnosi se na to da je režim diktature kralja Aleksandra nakon 1929. godine mnogo manje progonio komuniste nego hrvatske nacionaliste, pa se čak prešutno, a prema autoru, bila tolerirala marksističko-komunistička djelatnost te tiskanje i distribucija djela iste provenijencije nego primjerice djelovanje (intelektualno i političko) hrvatskih nacionalista. Spominje se i suradnja hrvatskih ustaša s komunistima, kojima je nacionalno pitanje postalo bitnim. U tom se kontekstu spominje i sastanak Ante Pavelića u Beču s Ivanom Krndeljom, inače hercegovačkim Hrvatom te predstavnikom KPJ, no Pavelić tu suradnju vrlo brzo otklanja zbog nepremostivih međusobnih razlika. Stipe Kljajić pokazuje kako su i liberali vrlo brzo tridesetih godina prihvatili hrvatsku nacionalnu ideju, a glavni protivnik katoličko-nacionalnih krugova postaju komunizam i marksisti zbog njihova poimanja morala. Liberali su bili proganjani u NDH zbog same činjenice da se u takvom totalitarnom sustavu kakav je bio ustaški režim davala prednost kolektivu, a ne individualcu, premda ustaški pokret nije imao strogo definirani ideološki obrazac.

Peto poglavlje, „Hrvatsko pitanje u ratu“ (str. 291-351), bavi se ustrojem NDH. Autor konstatira kako je državno

uređenje NDH više sličilo njemačkom nacionalsocijalističkom modelu nego fašističkom Kraljevini Italije, gdje je bio promoviran model „totalne države“. Autor spominje i vrlo velika neslaganja brojnih intelektualaca po pitanju ustroja države pa u tom kontekstu spominje i kritički intonirane stavove mnogih pojedina u Hrvatskom državnom saboru iz 1942. godine. Ovo poglavlje govori i o principu teritorijalnosti hrvatske države, a insistira se na Teodozijevoj liniji na rijeci Drini. Posljednja dva potpoglavlja obrađuju vrlo zanimljive teme, a to je položaj BiH unutar NDH, tj. muslimansko pitanje, kako autor naslovljava ovaj dio teksta. Insistira se od strane službene politike NDH te njezine interpretacije povijesti kako su muslimani sastavni dio hrvatske nacije. Kako autor primjećuje, radi se o svojevrsnom hibridu; insistira se na zapadnim odrednicama hrvatskog identiteta te na „Antemurale christianitatis“, a s druge strane se nastoji muslimansko stanovništvo integrirati u hrvatsku naciju, bez obzira na njihova brojna povijesna vakufsko-autonomaška nastojanja kroz povijest. Posljednje potpoglavlje, „Pravoslavno pitanje“, indirektno se bavi pitanjem pravoslavnog cezaropapizma, tj. teritorijalnim ustrojem pravoslavnih crkava i u tom kontekstu položajem SPC unutar Kraljevine Jugoslavije, te pokušajem stvaranja Hrvatske pravoslavne crkve (HPC).

Završno poglavlje nosi naslov „Jugoslavija od Ravne Gore do Jajca“. U njemu autor analizira razne koncepcije uređenja Jugoslavije koje su nastajale za vrijeme rata, a bile su predviđene za njezin poslijeratni razvoj i razdoblje. Tu je riječ o četničkoj velikosrpskoj i centralističkoj koncepciji te partizanskoj federalnoj koncepciji, koju najzad i kraljevska vlada u Londonu mora zbog imperativa vremena i prilika prihvatiti. Brojni hrvatski intelektualci, protivnici režima NDH, bili su logično mnogo više skloni-

ji partizanskom nego četničkom pokretu. No, oni hrvatski intelektualci koji su djelovali u sklopu NDH te koji su se više ili manje slagali s tim režimom vrlo se kritički odnose prema objema koncepcijama, smatrajući ih u konačnici velikosrpskim. Tako časopis *Spremnost* federalni ustroj buduće Hrvatske u sklopu sada komunističke Jugoslavije prisposobljuje položaju saveznih država SAD-a ili, još bolje ilustrirano, položaju sovjetskih republika unutar SSSR. Spomenuti Tijas Mortigijija, koji je časopis *Spremnost* bio uređivao do Božića 1944. godine, kritizira Hrvate odbjegle u partizanski pokret, spočitavajući im da svjesno ili nesvjesno rade na rušenju hrvatske države, te veli da su nalik čovjeku koji bi zbog neke svoje prolazne fizičke bolesti htio učiniti samoubojstvo.

Knjiga Stipe Kljajića izuzetno je vrijedan doprinos hrvatskoj historiografiji za razdoblje koje kronološki i tematski obrađuje, zbog sasvim novih pristupa i spoznaja. Svojom knjigom autor je dao nove prostore budućim istraživačima tog toliko turbulentnog vremena, opterećenog brojnim pitanjima koja će još za dugo vehementno zaokupljati, kako širu javnost, tako i povjesničare.

Robert Holjevac

Davor PAUKOVIĆ: *Usred oluje – Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90.* (Zagreb: Srednja Europa, 2018). 248 str. ISBN 978-953-7963-80-4.

Sredinom 2018. godine iz tiska je, u izdanju Srednje Europe, izašla knjiga povjesničara Davora Paukovića, docenta na Sveučilištu u Dubrovniku. Knjiga se, kako i autor navodi, u najvećoj mjeri te-

melji na njegovoj doktorskoj disertaciji *Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989.-1991.*, obranjenoj na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2010. godine. Podijeljena je na ukupno osam poglavlja te „Zaključak“, „Literaturu“ i „Kazalo imena“.

U uvodnom poglavlju (7-11) autor je definirao ciljeve te izvore i literaturu koju je koristio prilikom istraživanja. Kao cilj svog rada navodi prikaz i analizu procesa političke tranzicije od početka liberalizacije u Jugoslaviji osamdesetih godina pa do uspostave demokratskog poretka, konstituiranja Sabora, odnosno izglasavanja novog Ustava u prosincu 1990. godine. Sam autor navodi kako je arhivska građa u određenom dijelu još nedostupna (knjiga je doručena doktorska disertacija iz 2010. godine), dok mu je pristup fondu CK SKH u HDA omogućen dozvolom ravnatelja. Ipak, rad se u najvećoj mjeri temelji na objavljenim izvorima i tisku, koji je u to vrijeme dostigao „određen stupanj slobode“.

U drugom poglavlju (11-21) autor definira teorijske postavke istraživanja, odnosno modele istraživanja tranzicije, povijesni razvoj navedenih teorija, glavne protagoniste, rasprave o posebnostima tranzicija u bivšim komunističkim zemljama koje su uslijedile neposredno nakon sloma komunističkog sustava u Europi te recentne teorije tranzicije.

U poglavlju „Valovi liberalizacije u sedamdesetima i osamdesetima i jugoslavenska kriza“ (22-42) autor prikazuje događaje koji su obilježili razdoblje koje je prethodilo raspadu režima krajem osamdesetih godina, hrvatsko proljeće, „hrvatsku šutnju“ te Titovu smrt, nakon koje je uslijedilo pogoršanje političkih i ekonomskih prilika u zemlji, što je vodilo dodatnom zaoštavanju partijskih i republičkih odnosa. Autor je poseban osvrt dao na prilike u susjednim republikama, Srbiji i Sloveniji, gdje su procesi liberal-

izacije počeli nešto ranije nego u Hrvatskoj, čije se partijsko vodstvo kolebalo između „dogmatizma i liberalizma“.

Kao što je iz naslova vidljivo, u poglavlju „Liberalizacija i demokratizacija u Hrvatskoj u prvoj polovici 1989. godine“ (43-89) autor prikazuje razvoj događaja u prvoj polovici 1989. godine, kada je kriza legitimiteta vlasti sve izraženija i kreće prema svome vrhuncu. Sve veći pritisci u smjeru liberalizacije dovode do toga da se i unutar republičkog vodstva partije otvorenije razgovara o potrebi pluralizma i demokratizacije. Dodatno produbljenje ekonomske i društvene krize rezultirat će i stvaranjem prvih alternativnih (teško je reći oporbenih) pokreta, prvenstveno ekoloških pokreta ili Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI). Prva udruženja koja možemo smatrati opozicijskim političkim organizacijama bili su Hrvatski socijalno-liberalni savez (HSLŠ – kasnije stranka) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), koje u proljeće 1989. godine stvaraju inicijativne odbore iz kojih će se razviti i prave političke stranke u Hrvatskoj. Spomenuto je razdoblje snažno obilježeno raspravama unutar Partije o demokratizaciji te valja napomenuti kako je otpor promjenama unutar značajnog dijela Partije izrazito snažan.

Peto poglavlje naslovljeno je „Demokratizacija u drugoj polovici 1989. godine i prihvaćanje višestranačja“ (90-139) te autor donosi razvoj događaja koji su vodili prema vrhuncu političke i državne krize u SR Hrvatskoj, a posredno i u Jugoslaviji. I u drugoj polovici 1989. godine u javnosti su nastavljene polemike i rasprave o demokraciji, pluralizmu i višestranačju. Autor spomenutu raspravu prikazuje i iz kuta vladajuće partije i iz kuta opozicijskih inicijativa. Vladajuća je partija višestranačje prihvatila tek u prosincu 1989. godine, na što su utjecali kako unutarnji, tako i vanjski faktori.

Najvažniji unutarnji faktori svakako su pritisak opozicijskih grupa, potpisivanje peticije za što bržu demokratizaciju, širenje pokreta „mitinga istine“ i anti-birokratske revolucije, sukob vodstva Slovenije i Srbije te, možda najvažnije, pobjeda tzv. reformističke struje unutar republičkog vodstva partije predvođene Ivicom Račanom. Autor je naglasio i vanjske faktore, koji su također u velikoj mjeri utjecali na prihvaćanje višestranačja i demokratizaciju. Sve je očitiji raspad komunističkog poretka u istočnoeuropskim državama. Neposredno pred, za neke i iznenađujuću, odluku o uvođenju višestranačkog sustava pao je Berlinski zid, a u Čehoslovačkoj je trajala *Baršunasta revolucija*, koja će dovesti do odstupanja s vlasti komunističke partije. Iako Jugoslavija nije bila dio *lagera*, događaji u istočnoeuropskim zemljama nesumnjivo su utjecali na vodstva republičkih partija, koje su sve više postajale svjesne razvoja situacije.

U šestom poglavlju (140-186) analizirano je razdoblje od službenog prihvaćanja višestranačja do završetka prvih demokratskih izbora u proljeće 1990. godine. Navedeno je razdoblje u najvećoj mjeri obilježeno spomenutim izborima; autor analizira reakcije vladajuće partije te opozicijskih grupacija koje su već ranije formirane. Novi je izborni zakon svakako bio jedno od najvažnijih pitanja u razdoblju do raspisivanja izbora. Partijske su vlasti donijele izborni zakon koji je u velikoj mjeri favorizirao relativnog pobjednika, što nije najbolje dočekano u redovima opozicije. Nakon analize izbornog zakona autor definira politički kontekst u kojem su izbori održani, prikazuje najvažnije stranke, koalicije i pojedince koji su sudjelovali u izborima te njihovo djelovanje na *terenu* i u medijima. Zatim prikazuje teme koje su dominirale predizbornom kampanjom, obilježja stanovitog političkog marketinga te ispitivanja javnog mnije-

nja, odnosno – ankete. Na kraju su obrađeni događaji na dan izbora, rezultati po izbornim jedinicama te raspodjela mandata. U posebnom je dijelu autor obradio držanje Katoličke Crkve, kao važnog i utjecajnog faktora pri izborima.

Posljednje poglavlje, „Uspostava novog političkog poretka“ (187-216), svakako je jedno od najzanimljivijih poglavlja, budući da se odnosi na razdoblje nakon što vlast preuzimaju nove političke opcije, dok gotovo pola stoljeća vladajuća komunistička partija prelazi u opoziciju. Iako je konstituiran novi, demokratski, Hrvatski sabor, Hrvatska je još uvijek bila Socijalistička Republika i integralni dio SFRJ. Ipak, brzo dolazi do promjena u državnim i javnim institucijama, što kulminira konačnim usvajanjem novog Ustava u prosincu 1990. godine. U ovom poglavlju autor donosi i pregled stanja u Republici, kao i reakcije i ponašanje nove oporbe i njezin odnos prema novoj vlasti. Problemi na saveznoj razini dodatno su otežavali normalno funkcioniranje vlasti u Hrvatskoj, te se rješenje državne krize sve više vidi u potrebi konfederalizacije države. Važno pitanje, koje su mediji potencirali još tijekom kampanje, a ostalo je otvoreno i nakon samih izbora, bilo je pitanje odnosa prema bivšim komunističkim strukturama, odnosno mogućnost revanšizma prema njima. Ipak, vidljivo je kako se znatan broj bivših komunističkih dužnosnika uključio ili ostao i u novim strukturama vlasti. Donošenjem „Božićnog ustava“ 22. prosinca 1990. godine i formalno je prekinuto razdoblje socijalizma te je formiran novi politički sustav koji je, barem nominalno, bio lišen komunističkih obilježja, što je vidljivo ponajprije u brisanju SR iz naziva Republike te u promjeni službenog znakovlja.

Knjiga *Usred oluje – Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90.* svakako je značajan, a dijelom i *pionirski*, pothvat u hrvatskoj historiografiji. Iako autor u

predgovoru navodi kako se pitanjima tranzicije elita u Hrvatskoj 1989/90. godine nitko nije sustavno bavio, to se ipak promijenilo jer je u istoj godini (2018.) iz tiska izašla i knjiga Davora Marijana *Hrvatska 1989.-1992. Rađanje države*, koja velikim dijelom (str. 13-259, 325-400) obrađuje i spomenuto razdoblje. Posebno treba istaknuti kako je Pauković kroz čitav tekst događaje stavljao u europski i svjetski kontekst, što dodatno olakšava razumijevanje procesa koji su doveli do raspada režima i države. Također je teorijski definirao razne pojmove kojima se služio, prije svega politološki je definirao pojam „tranzicije“, čime je izbjegao čestu manjkavost kod hrvatskih historioografskih studija da se nedovoljno teorijski obrade u radu korišteni pojmovi.

Kao nedostatak bi se moglo navesti relativno rijetko korištenje arhivske građe, vjerojatno uvjetovano njezinom nedostupnošću, što često dovodi do oslanjanja isključivo na tisak, koji svakako nije bio u potpunosti slobodan i objektivitivan, a često je bio i otvoreno pristran. Kao određenu manjkavost bi se moglo navesti to da je autor fokusiran uglavnom na vrhove stranaka i pokreta u Zagrebu, dok je tranzicija pojedinaca u tzv. „drugom ešalonu“ vlasti ili lokalnih elita u provinciji u najvećoj mjeri ostala neobrađena. Razdoblju između konstituiranja Sabora, kada i započinje prava tranzicija elita, i donošenja novog Ustava autor je posvetio posljednje poglavlje, što svakako može biti tek početak ozbiljnijih istraživanja toga, vjerojatno najzanimljivijeg, razdoblja hrvatske tranzicije.

Zaključno možemo reći kako je ovo svakako značajna knjiga koja će biti obavezna literatura svakom tko se želi baviti razdobljem raspada Jugoslavije i stvaranja moderne hrvatske države. Unatoč određenim manjkavostima i nedostatku arhivske građe, autor je uspio prilično kvalitetno i detaljno prikazati najvažnije procese koji su se odigrali u promatra-

nom razdoblju. Također je svojim radom otvorio mnoga pitanja, pogotovo pitanje tranzicije iz partijskih struktura u redove nove vlasti, koja tek čekaju sustavna historioografska istraživanja, za koja je jedan od preduvjeta svakako i dostupnost arhivske građe.

Ivan Milec

Davor MARIJAN: *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018). 476 str. ISBN 978-953-7840-75-4.

Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994. posljednja je u nizu knjiga vojnoga povjesničara Davora Marijana, u kojoj obrađuje problematiku odnosa država nastalih raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Nakon knjiga *Obrana i pad Vukovara* (2013. god.), *Domovinski rat* (2016.) te *Hrvatska 1989.-1992.: rađanje države* (2017.), *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.* četvrti je u nizu Marijanovih naslova izdanih u nakladništvu Hrvatskog instituta za povijest. Knjiga je izdana potkraj 2018. godine i, kako sam autor navodi, tema koju obrađuje (rat u Bosni i Hercegovini) predstavlja najzahvatljiviju dionicu u analizi raspada SFRJ i stvaranja novih država na jugoistoku Europe. Marijan se u pisanju ove knjige najvećim dijelom oslonio na dokumente Hrvatskog vijeća obrane, zatim dokumente Armije Bosne i Hercegovine te dokumente vezane za sudske procese u Haagu. Također je imao uvid u teško dostupne arhive i pismohrane, zbog uloge povijesnog vještaka u dvama procesima na Haškom sudu i tužbe Republike Hrvatske protiv Republike Srbije za zločin

genocida. Knjiga predstavlja, kako to Marijan ističe, rezultat “običnog empirijskog istraživanja” kojim je želio pokazati koliko je pitanje odnosa Hrvata i Muslimana zapravo kompleksna tema, u kojoj je nemoguće donositi velike zaključke na temelju neznanstvenih ili poluznanstvenih metoda istraživanja. Iako najveći dio knjige zauzima sukob Hrvata i Muslimana kao središnji dio rata u Bosni i Hercegovini, tj. kontekst u kojem se on zbio i njegove glavne značajke, autor također daje osvrt na zbivanja koja su mu prethodila, čak i mnogo prije višestranačkih izbora ujesen 1990. godine, jer su, kako navodi, “odlučujuće utjecala na oblikovanje bosanskohercegovačkog društva koje se potpuno raspalo uoči i tijekom rata”.

Prvo poglavlje nakon uvodnih odrednica nosi naslov “Raspad Jugoslavije 1980.-1992.” (str. 11) i u njemu autor opisuje nacionalni sastav republika koje su činile SFRJ, preko kojeg dalje traži uzroke duboke krize koja je trajala od 1980. do 1990. godine, navodeći kako se temeljni problem u tom razdoblju mogao svesti na pitanje položaja Srbije u SFRJ. U sljedećim poglavljima fokus je na Bosni i Hercegovini kao državi triju različitih naroda. Marijan jasno prikazuje poveznicu od razdoblja Osmanskog Carstva (Bosanski pašaluk) do suvremene BiH, tražeći uzroke trodjelne podjele još u srednjovjekovlju. Kao početak moderne povijesti BiH određuje 1878. godinu, kada BiH postaje austrougarski protektorat, te upravo to razdoblje ističe kao ključno za razvoj suživota između pripadnika različitih vjeroispovjesti, a ne prethodno osmansko, kako se to često zaključuje. Taj *mit o multikulturalnoj i tolerantnoj predratnoj BiH* nastao je za vrijeme rata 1991-95. godine, a kada je nakon završetka rata uspostavljen međunarodni protektorat nad BiH, tvrdnja o *stoljetnom kontinuitetu BiH koji su*

1990ih doveli u pitanje srpski i hrvatski nacionalisti, pokazala se neutemeljenom.

Središnjoj ličnosti ratne povijesti BiH, Aliji Izetbegoviću, Marijan je posvetio posebno poglavlje s naslovom “Alija Izetbegović – islamski fundamentalist ili građanski političar?”, iz kojeg se odmah može iščitati problematika oko donošenja zaključaka o Izetbegovićevoj motiviranosti u političkom djelovanju. Značajna je autorova teza kako su tvrdnje da se Izetbegović tijekom rata osjećao i ponašao kao Bosanac i Hercegovac, a ne musliman i Musliman, u najmanju ruku naivne. Izetbegovićeva ideja o BiH kao građanskoj državi bila je za drugu ključnu ličnost tog vremena, dr. Franju Tuđmana, samo obrazac koji bi, kako navodi Marijan, uz demografsku ekspanziju dao Muslimanima potpunu prevlast i uz potporu muslimanskih država stvaranje islamske države. Za Tuđmana je tako tijekom 1991. podjela BiH bila najpovoljnije rješenje. Iako je nakon početka rata u Hrvatskoj te zločina počinjenog nad hercegovačkim Hrvatima rat u BiH bilo nemoguće ignorirati, Alija Izetbegović je 6. listopada 1991. proglasio neutralnost BiH u ratu. Za Marijana je takvo stajalište razlog što je Muslimane otvoreni rat u travnju 1992. godine potpuno zatekao, te je “neodgovorno optuživati druge da su krivi za njihovu “naivnost” i “nesnalazjenje””. U poglavlju “Eskalacija i tijekom rata u Bosni i Hercegovini 1992.” (str. 91) autor kroz aspekt vojne povijesti daje prikaz ključnih događanja u BiH tijekom 1992. godine koji za svrhu ima pomoći u odgovoru na pitanje kolika je uloga hrvatskih snaga (HVO i HV) u zaustavljanju srpskih napada i održanju onih prostora koje je muslimansko Sarajevo nazivalo slobodnim teritorijem.

Na nekoliko mjesta u knjizi Marijan koristi naziv *prirodni* saveznici kako bi opisao prirodu odnosa Hrvata i Muslimana zbog postojanja zajedničkog neprijatelja – Srba. To takozvano savezništvo

transformiralo se postupno od međusobnog nepovjerenja do otvorenog neprijateljstva 1993. godine. Bošnjački propagandni stroj stvorio je stajalište o “pogrešnoj i dvoličnoj politici hrvatskog vrhovništva koje je dijelilo BiH umjesto da sklopi savez s Muslimanima i porazi zajedničkog neprijatelja”. Već tijekom 1992. godine počinju sve češći incidenti i sukobi između HVO i Teritorijalne obrane (kasnije Armija BiH). U poglavlju “Rat prije rata: incidenti i sukobi između “prirodnih” saveznika tijekom 1992.” (str. 195) opisani su lipanjski sukobi u Novom Travniku i Gornjem Vakufu, sukobi u Kiseljaku, dolini Lašve i Prozoru. Na kraju poglavlja Marijan zaključuje kako su sukobi u drugoj polovici 1992. godine rezultirali daljnjim jačanjem nepovjerenja u hrvatsko-muslimanskom odnosu.

Iako je autor u svojem radu odabrao tematsko-kronološki pristup, poglavlje “Kronologija zbivanja 1993.-1994. i prilozi za razumijevanje muslimansko-hrvatskog rata” (str. 209) specifično je jer je pisano kronološki, kako bi se prikazao tijek najvažnijih vojnih i političkih zbivanja u BiH i šire te skrenula pozornost na momente koji se nisu uklapali u tematska poglavlja, a nezaobilazni su za razumijevanje općeg konteksta. Središnji dio knjige zauzima vojno-povijesni aspekt rata Hrvata i Muslimana, koji je opisan od siječnja 1993. godine i uvertire u rat u Gornjem Vakufu, Lašvanskoj dolini i Busovači. Rat u Hercegovini predstavlja posebno poglavlje i u njemu su opisani sukobi u Konjicu i na području Jablanice, zatim boj za Bokševicu i Dobljane i na kraju borbe za Mostar. Borbama na mostarskom bojištu posvećeno je najviše pažnje, što je razumljivo s obzirom na opseg operacija. Posebni naglasak stavljen je na operaciju “Neretva”, koja je na mostarskom dijelu bojišta započela 14. rujna 1993. godine. Nakon rata u Hercegovini, autor prelazi na rat u

središnjoj Bosni, opisujući borbe u Vitezu, Busovači, Kiseljaku i Zenici u travnju 1993., te borbe u Travniku i napad Armije BiH na Sebešić i Rostovo u lipnju. U ovom su dijelu knjige također opisana ofenzivna djelovanja Armije BiH protiv Hrvatskog vijeća obrane u Kaknju i Fojnici, zatim borbe za Žepče i Vareš te operacije “Oprez” i “Prozor-93”. Zadnji dio vojnog aspekta knjige čini rat u dolini Vrbasa i Rami, gdje su opisane borbe u Bugojnu, borbe za Uskoplje (Gornji Vakuf), operacija “Buna” te operacija “Tvigij-94”.

Nakon pregleda svih značajnijih borbi muslimansko-hrvatskog rata, autor u posljednja četiri poglavlja obrađuje sam kraj rata te donosi zaključna razmatranja. U poglavlju “Washingtonski sporazum i kraj rata” (str. 429) opisuje ulogu stranih posrednika u zaključivanju primirja te stavove zaraćenih strana prije i nakon sporazuma. U poglavlju “Srbi i muslimansko-hrvatski rat” (str. 433) Marijan navodi kako je Srbima muslimansko-hrvatski rat bio doslovno dar s neba, te su ga nastojali iskoristiti što je više moguće. Također otvara pitanje jesu li Srbi utjecali na početak rata, ali i navodi kako za sada možemo samo spekulirati o tome. Sljedeće poglavlje nosi naslov “Zločin i kazna” (str. 437) i u njemu autor piše o ratnim zločinima, zatim logorima i zatvorima, etničkom čišćenju i međunarodnoj pravdi. U posljednjem poglavlju Marijan iznosi zaključna razmatranja, u kojima između ostalog navodi kako je bespredmetno raspravljati je li se rat Muslimana i Hrvata mogao izbjeći. On je činjenica, i kao takvog ga treba prihvatiti. Također, ističe važnost razumijevanja razlike između srpskog i hrvatskog cilja u BiH, jer su Srbi već u ljeto 1992. proglasili državu, a BiH smatrali prošlošću, dok su Hrvati organizirali entitet u kojem su Muslimanima nudili znatan dio vlasti. Ipak, važno je shvatiti kako okolnost da su 1992. Hrvati i Muslimani imali istog

neprijatelja nije bila temelj za izgradnju skladnih odnosa.

Ignoriranje složenosti rata u Bosni i Hercegovini problem je koji najčešće vodi u monolog jedne od strana, uz lišenost bilo kakve želje za stvaranjem objektivnog dijaloga. Takav pristup jednoj ovako kompleksnoj temi vrlo je opasan, površan i prije svega neprofesionalan. U dosadašnjoj se literaturi na temu rata u BiH najčešće pokušavalo odgovoriti na pitanje je li se rat mogao izbjeći. Kako i sam Marijan navodi, to pitanje potpuno je promašeno i ne pruža mogućnost dobivanja bitnih odgovora jer vodi u krivom smjeru. Rat u BiH je činjenica, i samo kad ga se kao takva prihvatiti može se dalje graditi zdrava rasprava kroz koju bi se trebalo pokušati dati odgovore koji bi nam zaista mogli koristiti u budućnosti. Marijan je vrlo pronicljivo, i u krajnjem slučaju znanstveno, pokušao i u velikoj mjeri uspio detektirati važna pitanja u ovako složenoj tematici te kroz detaljan prikaz stanja u BiH i muslimansko-hrvatskih odnosa pokazao koliko je rat u BiH “kompleksniji nego što nam to prikazuju instant-tumači”.

Tin Guštin

Drago ROKSANDIĆ: *Historiografija u tranziciji* (Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2018.). 563 str. ISBN 978-953-7611-88-0.

Postoje neke linije s kojih se ne smijemo povlačiti, crte s kojih se ne smije uzmicati.

Franjo Kuharić

Krajem prošle godine objavljena je knjiga prof. dr. sc. Drage Roksandića *Historiografija u tranziciji*. Da je ta knjiga

objavljena bez imena i prezimena autora, već nakon prvog pregleda čitatelj koji makar fragmentarno poznaje imponantni znanstveni rad i publicističko stvaralaštvo Drage Roksandića odmah bi znao tko je napisao to djelo, odnosno iz čijega su pera nastali pisani radovi koji čine spomenutu knjigu. Rijec je o kompleksnim problemima koje autor predano izučava već dugi niz godina, poput historijskog revizionizma i južnoslavenske historiografije poslije raspada Jugoslavije, složenih hrvatsko-srpskih i srpsko-hrvatskih prožimanja, nacionalnih sukoba u socijalističkoj Jugoslaviji, hrvatskog antifašizma, jugoslovenstva, stradanja u Drugome svjetskom ratu, mržnje, kulturne politike te višeslojnih identiteta znamenitih ličnosti (Nikola Tommaseo, Sava Mrkalj i Gerasim Zelić), raznih pitanja vezanih uz hrvatsko-austrijske/njemačke teme. U knjizi su i radovi o istaknutim povjesničarima, Reneu Lovrenčiću i Đorđu Stankoviću, u povodu njihova odlaska u vječnost. Odmah iza tih dvaju eseja slijedi tekst o izboru članaka za to djelo. Na kraju knjige je bibliografija izvršenih radova, opsežan popis izvora i literature, registar osobnih imena, kazalo geografskih pojmova te bilješka o autorovu plodonosnom životnom putu i stvaralaštvu. Glavni urednik je ugledni hrvatski i srpski publicist Čedomir Višnjić. Recenzenti su prof. dr. sc. Slaven Ravlić i prof. dr. sc. Aleksandar Jakir. Lektorica je dr. sc. Samanta Paronić. Ona je odradila i korekturu te izradila kazala.

Cilj ovoga teksta nije sažeto izložiti sadržaj knjige, nego, prije svega, iznijeti neka zapažanja o tome kako je autor prezentirao probleme svoga interesa. Ovim osvrtom pokušao sam nagovoriti čitatelje da uzmu tu knjigu u ruke i pročitaju makar neke njezine dijelove.

Problemi o kojima je pisao Drago Roksandić tiču se prošlosti, ali snažnim utjecajima i danas značajno, uz ostale činitelje,pletu svoje ponekad otrovne niti

na razboju društvenih odnosa od Beča do Beograda. Djelo Drage Roksandića proizašlo je iz njegova dubokog razumijevanja prošlosti, ali i sadašnjeg vremena, ukupnosti svih stradanja i nadanja „u dugom kretanju između klanja i oranja“ (Milorad Ekmečić), uspona, padova i stagnacija na (post)jugoslavenskom prostoru i šire. Autor je obuhvatio cjelinu s mnoštvom njezinih kompleksnih slojeva, dominantnih i marginalnih segmenata koje je jasno postavio na poziciju koja im pripada u šarolikom mozaiku minulih vjekova. Takvi pisani radovi, uvršteni u knjigu *Historiografija u tranziciji*, mogu nastati samo iz pera povjesničara koji, prema Péguyevim riječima davno napisanim vrijednom rukom Marca Blocha, kao „dobar orač voli oranje i sjetvu kao i žetvu“. To djelo prikazuje ljude u složenim, nerijetko traumatičnim vremenskim i prostornim kontekstima s jasno ocrtanim težnjama prema ostvarenju različitih ciljeva. Autor je očigledno uložio veliki napor da što bolje razumije aktere procesa koje je istraživao i analizirao. Nije im bio sudac. Nastojao je sagledati njihove ambicije, preokupacije i motive u kontekstu njihova vremena. Gotovo bez predrasuda, za razliku od niza svojih kolega, u dobroj namjeri, ali ni na trenutak ne napuštajući kritičku orijentaciju, promatrao je ličnosti koje su sudjelovale u kreiranju scene svoga doba te ambijenta u kojem su živjeli i djelovali.

Poznavanje sociologije i psihologije omogućilo mu je primjenu interdisciplinarnog pristupa kojim je dodatno rasvijetljavao nepoznate probleme. Tekstovi su pisani uzornim hrvatskim jezikom, prohodni, dovoljno jednostavni da ih mogu savladati čitatelji prosječnog obrazovanja, a ne samo znanstvenici i publicisti. Autor je s godinama razvio vrlo lijep i upečatljiv stil pisanja. Za razliku od tekstova koji tvore knjigu *Historiografija u tranziciji*, tehničko uređenje uglavnom je izvedeno na tradicionalan način. To knji-

zi daje dodatnu vrijednost jer se dodir suvremenog i dinamičnog pristupa Drage Roksandića s tradicionalnim tehničkim rješenjima grafičkog uređenja knjige pokazao kao uspješan spoj.

U vremenu kada pojedini povjesničari u Hrvatskoj, zbog suprotnih pogleda na prošlost, najčešće vođeni neprofesionalnim motivima, nisu u stanju sjesti za isti stol i smireno razgovarati o problemima koje istražuju, Drago Roksandić je, svojom knjigom *Historiografija u tranziciji*, pokazao kako se autor može udaljiti od vlastitih ideoloških pozicija i pokušati, sa što manje emocija i drugih pristranosti, pisati o pitanjima koja ga zanimaju. Dakako, to nikada nitko u potpunosti nije uspio, pa tako ni autor ove knjige, ali treba mu odati priznanje. U tome je izuzetno uspješan. To knjizi daje dodatnu vrijednost u smislu konstruktivnih poticaja drugim povjesničarima. Ipak, treba naglasiti da je autor zaražen jednom strašću, a to je strast prema historiji kojom ga je muza Clio, poput brižne majke, davno zadvojila i do danas ga nije ispustila iz svoga toplog i nježnog, ali nadasve nespokojnog naručja. Njegova temeljna strast je znanost kojoj se u potpunosti predao. Nadahnut njezinom milošću do danas joj ustrajno služi, a djelo o kojem govori ovaj tekst jedno je u nizu svjedočenja toga služenja.

Knjiga *Historiografija u tranziciji* poziva znanstvenike na okupljanje oko oltara kritičke misli, racionalnog sagledavanja problema, međusobnog uvažavanja i dijaloga u bogatstvu različitih pogleda. U toj višeglasnoj liturgiji ima mjesta za sve koji su spremni svojim poštenim i konstruktivnim naporima oplemeniti te susrete, učiniti ih ugodnima i plodonosnima, nasuprot predrasudama i raznim oblicima nasilnog nametanja neupitnih istina koje suzbijaju i guše svaki kritički dijalog i znanstveni pristup. Neupitne istine i znanost ne mogu koegzistirati pod svodovima istoga hrama.

Sam odabir tema kojima se bavi Drago Roksandić u knjizi *Historiografija u tranziciji*, jasno upućuje na njegov kompleksan identitet (Srbi u Hrvatskoj, hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski odnosi, Vojna krajina, ideja jugoslavenstva, antifašizam, zločini u Drugome svjetskom ratu, kultura i politika, život i rad sveučilišnih profesora...). Tako je na najbolji način upoznao sebe i svoje bližnje u vremenu i prostoru, ali pri tome je uvijek imao u vidu društvo u cjelini. Sudeći po tekstovima uvrštenim u navedenu knjigu, a koji su nastali u različitim periodima, autor je nedvojbeno prevladao svoju prošlost i može je sagledati uglavnom onakvom kakva je bila. Malo je u Hrvatskoj onih koji to mogu. Zato mu treba uputiti riječ priznanja i čestitku na knjizi kojom je visoko podigao letvicu promišljanja o aspektima prošlosti koji intenzivno te ponekad bolno pogađaju i opterećuju suvremeno društvo u našoj domovini i cijelom (post)jugoslavenskom prostoru.

Knjiga o kojoj sam pisao u ovom osvrtu sastoji se od izbora članaka. Ti tekstovi nastali su od početka „tužnih i nesretnih“ devedesetih godina (Đorđe Balašević) prošloga stoljeća do 2018. godine, a pokazuju koliko se, po riječima samoga autora knjige *Historiografija u tranziciji*, način rada povjesničara od tada do naših dana promijenio. Drago Roksandić je, između ostaloga, naveo: „Izričaj ‘u tranziciji’ – ovdje je autoironijski konotiran.“ Tekstovi knjige *Historiografija u tranziciji* napisani su poslije Titove epohe emancipacije, otvorenosti prema svijetu i snažnih modernizacijskih procesa, koji su, na ovaj ili onaj način, iznjedrili intelektualce i znanstvenike poput Drage Roksandića, te jake političke i gospodarske krize u osamdesetim godinama prošloga stoljeća. Nastali su u razdoblju kada je na prostoru od Vardara do Triglava „svetu lampu lud vjetar ugasio“. Nadam se da Petar II. Pe-

trović Njegoš ne bi imao ništa protiv da tom njegovom davno napisanom mišlju, koju je artikulirao kazivanjem igumana Stefana u *Gorskome vijencu*, označim i razdoblje u kojem je Drago Roksandić napisao svoje tekstove uvrštene u knjigu *Historiografija u tranziciji*. Ludi vjetrovi vremena u kojem je živio i stvarao vladika Rade, umnogome su drugačiji u odnosu na vjetrove kojima je svjedočio Drago Roksandić pišući svoje tekstove u proteklim trima desetljećima, ali ti vjetrovi podjednako su ljudi i razorni. Očito da je i tada, od 1992. do 2018. godine, bilo ljudi kojima lud vjetar nije ugasio svjetiljku. U vremenu epohalnih izazova i nadolazećih transformacija, vladajući komunisti očito nisu mogli, ili nisu bili u stanju, zaustaviti lude vjetrove koji su u Jugoslaviji zapuhali paklenom silinom krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Neke od zmija otrovnica, koje su izazvale lude vjetrove, zadojene su na komunističkim grudima, ali većina je ipak ponikla na nekim drugim, ponajviše na ustaško-četničkim prsima. Ti vjetrovi ne prestaju puhati do danas na (post)jugoslavenskom prostoru, a očito se nije pojavila snaga koja će upaliti svjetiljku i barem ih obuzdati. Dok su ti ljudi vjetrovi nezaustavljivo šibali u jednom trenutku jačim, a u drugom slabijim intenzitetom s povremenim olujnim nevremenima, Drago Roksandić je, poput marljiva redovnika, uz podršku supruge prim. dr. sc. Spomenke Tomek-Roksandić, istraživao i pisao svoje radove. Na koncu je te radove skupio i publicirao na jednome mjestu, u knjizi *Historiografija u tranziciji*. Time je, po ne znam koji put, izvršio svoju ljudsku, profesionalnu, građansku i patriotsku dužnost koja mu, sudeći po visokoj razini toga djela, nipošto nije teško pala.

Autor je, između ostaloga, podsjetio da tranzicija socijalizam (komunizam) – kapitalizam „sve duže traje, a temeljna društvena pitanja nerijetko ostaju i dalje

otvorena, jedino što ostaje u horizontima više generacija jest prijelazno stanje kao trajno, pri čemu je sve nejasnije odakle se kreće i kuda se zapravo ide, ako je to danas uopće važno...“. Promjene na globalnoj razini „u posljednjih tridesetak godina posvuda su dalekosežne, a da nije uvijek jasno je li riječ o ‘napretku’ ili ‘nazatku’. Dakle, tranzicija nam je ‘sudbina’ (opet ‘sudbina’, ali ne kao nekoć).“ Dva odlomka nakon toga *sočinitelj* knjige *Historiografija u tranziciji* naveo je ključnu misao i poruku: „Povjesničar moderne epohe ne može pobjeći od ovih pitanja, ali ne može biti sveznalica, a još manje prorok. Njegova je najveća šansa kritički dijalog u kojem će svojim znanjima i umijećima, potrebama i imaginacijama biti jedan od sudionika u kreiranju održivih alternativa, lokalno i globalno, tj. globalno kao čovjek svoje zajednice, ali i kao građanin svijeta, ma kako neznatan, ipak kao akter humanizacije odnosa među ljudima.“

Hoće li *Historiografija u tranziciji* makar donekle oslabiti pomno osmišljene napore u obezvređivanju antifashiističke borbe predvođene komunistima, relativizaciji, umanjivanju i negiranju masovnih ustaških pokolja nevinih civila? Može li usporiti pseudoznanstvene pritiske samoproglašanih povjesničara, dijela struke i političkih moćnika na povijesnu znanost i povjesničare te proširiti prostor uravnoteženog, pluralnog, kritičkog i racionalnog sagledavanja prošlosti u miru dijaloga s ljudima dobre volje, bez tabu tema, vodeći se standardima historijske znanosti i principima suvremene demokracije? Ako to djelo Drage Roksandića osnaži napore znanstvene zajednice u opisanom pravcu, onda će ispuniti svrhu izlaska na svjetlost dana. To ponajprije ovisi o predstavljanju knjige u znanstvenim i stručnim časopisima, ali još više u tiskanim i elektronskim medijima popularnog karaktera. Bojim se da, na temelju mojih zapažanja, knjiga još uvijek nije

u dovoljnoj mjeri pronašla put do svojih čitateljica i čitatelja izvan relativno uskog kruga struke i pojedinaca koji se, na ovaj ili onaj način, bave problemima o kojima je Drago Roksandić pisao u toj knjizi. Nadam se da će izdavač osmisliti strategiju kojom će to, uistinu vrijedno djelo, približiti potencijalnim čitateljicama i čitateljima u Lijepoj našoj, ali i na širem prostoru od Vardara do Triglava.

Vinko Tadić

Znanstveni skup „Prvi svjetski rat na južnoslavenskom prostoru i stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca“ (Srpski kulturni centar, Vukovar, 9. i 10. studenoga 2018.)

U mjesecu kada se navršilo stotinu godina od okončanja ratnih djelovanja u Prvom svjetskom ratu Srpski kulturni centar Vukovar organizirao je u Vukovaru 9. i 10. studenoga 2018. godine znanstveni skup „Prvi svjetski rat na južnoslavenskom prostoru i stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca“. Stogodišnjica od početka Prvog svjetskog rata kao da je bila iskra koja je ponovo zapalila u široj javnosti već i zaboravljena sjećanja na Veliki rat. Opravdanost interesa za ovu temu rata proizilazi i iz činjenice da je niz događanja nepoznanica, dok su druga nedovoljno razjašnjena. Jedan od razloga tome je što se sukob između Centralnih sila i Antante djelomično prenio s bojnog u polje historiografije nekada zaraćenih zemalja. Štoviše, ni u historiografijama nekadašnjih saveznika ne postoji konsenzus oko ovoga kompleksnog povijesnog fenomena.

S druge strane, južnoslavenski prostor predstavlja još složenije historio-grafsko područje, jer se tijekom Prvog

svjetskog rata vodila borba i za stvaranje zajedničke države južnih Slavena. Kao i u slučaju samoga rata, i u ovom slučaju historiografije zemalja aktera u stvaranju zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca ne dijele jedinstveno mišljenje oko događanja tijekom rata i neposredno nakon njega.

Znanstvenicima tek predstoji skidanje taloga nepoznanica nad događanjima iz ne tako davne prošlosti i njihovo predstavljanje široj javnosti. Nedorečenost historiografije u proučavanju ova dva povijesna fenomena navela je organizatora da u ovoj, jubilarnoj godini prvi znanstveni skup u vlastitoj organizaciji posveti upravo ovoj tematici.

Na znanstvenom skupu sudjelovali su povjesničari iz Zagreba, Beograda, Novog Sada i Vukovara. U dva dana znanstvenog skupa održano je ukupno 13 izlaganja, dok jedno predviđeno izlaganje nije održano zbog nemogućnosti dolaska jednog od sudionika. Tih 13 izlaganja održano je u pet sesija, a u svakoj je ostavljeno vrijeme predviđeno za raspravu.

Izlaganja na znanstvenom skupu otvorena su predstavljanjem rada novosadskog povjesničara Ognjena Karanovića „Sarajevski atentat 1914. godine – princip našeg opstanka“. Autor se bavio aktualnošću Sarajevskog atentata i jednog od njegovih aktera, Gavrila Principa, odnosno utjecajem tog događaja na suvremenu percepciju povijesti Republike Srbije.

Po izlaganju Ognjena Karanovića trebalo je uslijediti izlaganje Milana Micića s temom „Srpski dobrovoljci u Velikom ratu (1914-1918) – motivi, očekivanja, upotreba“, ali autor nije mogao nazočiti znanstvenom skupu. Milan Micić je u radu prikazao pojavu pristupanja državljana Austro-Ugarske u redove srpske i crnogorske vojske, percepciju srpske nacionalne te jugoslavenske ideje

tijekom rata, kao i korištenje srpskog dobrovoljačkog pokreta u svrhu promidžbe jugoslavenske ideje pred savezničkim vladama.

Dio ratnih događanja na Balkanu predstavio je Igor Drvendžija u radu „Razvoj Solunskog bojišta, njegov proboj 1918. godine i posljedice tog proboja za Državu SHS“. Autor je napravio korelaciju između razvoja Solunskog fronta, odnosno stupanja srpske vojske na teritorij buduće zajedničke države te razvoja Države Srba, Hrvata i Slovenaca u tom kontekstu.

O samom raspadu Austro-ugarske Monarhije i stvaranju države južnih Slavena govorila je Aleksandra Kolaković. Ona je u radu naslovljenim „Raspad Habsburške monarhije i stvaranje države Južnih Slovena – prilog proučavanju uloge Francuza u razvoju ideje jugoslovenstva“ prikazala utjecaj Francuske u razvoju i ostvarivanju ideje jugoslovenstva, kao i percepciju jugoslavenskog problema od strane francuske šire i stručne javnosti.

Utjecaj druge onodobne sile, Sjedinjenih Američkih Država, na stvaranje države južnih Slavena predstavio je Srđan Graovac. On je u radu „Sjedinjene američke države i stvaranje Jugoslavije“ ukazao na ključnu ulogu SAD-a i predsjednika Wilsona na podršci u stvaranju Kraljevstva SHS, odnosno Jugoslavije.

Problemom ujedinjenja južnih Slavena kroz borbu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Rumunjske oko Banata bavio se Dragan Teodosić. Iako dojučerašnje saveznice, ove dvije države imale su pretenzije na isto područje, zbog čega su ušle u diplomatsku borbu oko teritorija Banata.

Veliki rat ostavio je mnoštvo podataka o sudbinama pojedinaca. Jedna od zanimljivih sudbina je ona Stanislava Krakova. Biljana Stojić je u radu „Sta-

nislav Krakov i stvaranje Kraljevstva SHS“ predstavila posljednje dane Velikog rata na Solunskom frontu, ulazak srpske vojske na prostor nekadašnje Austro-ugarske Monarhije kroz ličnu sudbinu Stanislava Krakova, kao i njegove stavove o novostvorenoj državi južnih Slavena.

Još jedan prikaz pojedinačne sudbine predstavio je Zoran Jakšić u radu „Svetozar Pribičević u stvaranju Kraljevine SHS“. Kroz prikaz životnog puta Svetozara Pribičevića, kao jednog od idejnih tvoraca zajedničke države južnih Slavena, predstavljeni su oni momenti koji su igrali aktivnu ulogu u stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Drugi dan znanstvenog skupa otvoren je izlaganjem Filipa Škiljana na temu „Kraj Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj i Slavoniji – dezerterstvo i zeleni kadar između proljeća i jeseni 1918. godine“. Problemi pred kojima se našla Habsburška Monarhija posljednje godine rata odrazile su se i kroz omasovljeno dezerterstvo, što je autor prikazao kroz pregledanu arhivsku građu.

Po izlaganju Filipa Škiljana riječ za govornicom preuzeo je Uroš Šešum koji je predstavio biografiju Vasilija Trbića. On je u radu „Vasilije Trbić, od hilandarskog jerođakona do srpskog veleškog vojvode (prilog izučavanju biografije 1881.-1906.)“ prikazao dio životnog puta Vasilija Trbića, kasnijeg sudionika Velikog rata.

Zbivanjima na srijemskom prostoru tijekom Prvog svjetskog rata bavili su se Srđan Sekulić i Veljko Maksić. Prvi je u radu „Vojna bolnica „Drveni Beč“ u Bršadinu za vreme Prvog svjetskog rata“ predstavio arhitektonski i medicinski zanimljiv slučaj vojne bolnice nedaleko Vukovara. Veljko Maksić je u radu „Mobilizacija školstva – aktivnosti prosvetnih radnika i učenika tokom Prvog svjetskog rata u zapadnom Sremu“ donio

fragmente svakodnevnice zapadnog Srijema, sakrivenog iza ratnih linija, kroz ulogu školstva u duhovnoj mobilizaciji cjelokupnog društva.

Poviješću crkve bavio se Marko Šukunda. On je u radu „Srpski jerarsi u Velikom ratu“ predstavio položaj Srpske pravoslavne crkve kroz sudbine pojedinih crkvenih ličnosti.

Posljednje izlaganje drugog dana skupa posvećeno je bilo uspostavi jugoslavenske vlasti na prostoru Slavonije, Baranje i Srijema, kao nekadašnjim dijelovima Austrougarske Monarhije. Opis tog procesa izložio je Milan Gulić u radu „Stupanje srpske vojske na područje Srema, Slavonije i Baranje i uspostava jugoslavenske vlasti 1918. godine“.

Izlaganjima je tek zagreban vrh sante nepoznanica Velikog rata i događaja na koje je on utjecao, čime je i potvrđena potreba da se organizira skup ove tematike. I samo historiografsko podrijetlo izlagača bila je prilika da se čuju različiti stavovi. Osim već poznatih činjenica o Prvom svjetskom ratu na južnoslavenskom prostoru i procesu stvaranja zajedničke države južnih Slavena, iz izlaganja su se mogle čuti neke nove spoznaje. Doprinos znanstvenog skupa bolje će se moći vrednovati po objavljivanju najavljenog zbornika radova na temelju izlaganja koja su se mogli čuti u Vukovaru kroz ova dva dana.

Veljko Maksić